

Inleiding

In 2014 begon de troonrede voor het eerst sinds jaren met een beschouwing over het buitenland. De koning stelde dat geopolitieke ontwikkelingen direct hun weerslag hebben op de Nederlandse samenleving. Na lange afwezigheid stond geopolitiek weer volop in de aandacht.

Met het neerschieten van MH17 op 17 juli 2014, waarbij alle 298 inzittenden om het leven kwamen, werd het in Nederland pas echt duidelijk dat er voor het eerst sinds de oorlogen in het voormalige Joegoslavië, eind jaren negentig van de vorige eeuw, weer tanks door Europa's achtertuin rolden.

Vanuit nasmeulende velden in Oost-Oekraïne kwamen schrijnende beelden van rokende wrakstukken de Nederlandse huiskamers binnen. Met MH17 werd Nederland plotseling het conflict in Oekraïne ingetrokken.

Dat conflict was niet nieuw. In februari 2014 had de Oekraïense president Viktor Janoekovytsj (1950) het veld moeten ruimen, nadat sluipschutters de demonstraties op het Onafhankelijkheidsplein in Kiev onder vuur hadden genomen. In maart ondertekende de Russische president Vladimir Poetin (1952) het besluit waarmee Rusland formeel overging tot annexatie van de Krim; een besluit dat mogelijk was geworden nadat mysterieuze 'groene mannetjes' – militairen zonder enig herkenningsteken – het Oekraïense leger van de Krim hadden verdreven. Vanaf april werd er gevochten in Oost-Oekraïne, waar de door pro-Russische separatisten nieuw uitgeroepen

Volksrepublieken Donetsk en Loehansk ook streefden naar aansluiting bij Rusland.

Natuurlijk was de Nederlandse krijgsmacht op de meest uiteenlopende plekken in de wereld actief: van de VN-vredesmissie MINUSMA in Mali en een antipiraterijmissie in de Golf van Aden tot de inzet van Patriot-luchtverdediging in Turkije en een trainingsmissie in Afghanistan. Maar dat was voor de gemiddelde Nederlander een ver-van-mijn-bedshow. De Nederlandse samenleving sidderde nog na van de economische crisis, die het land sinds 2008 in zijn greep had gehouden. In de zomer van 2014 vond echter een drastische verandering plaats. Nu weerklonk in de Nederlandse samenleving zelfs de roep om militair ingrijpen om de slachtoffers van MH17 en hun bezittingen te repatriëren. Zo ver kwam het uiteindelijk niet, maar het buitenland was helemaal terug aan de borreltafel.

Aan diezelfde borreltafel werden ook de ontwikkelingen in het Midden-Oosten weer besproken. Die kwamen in de zomer van 2014 in een stroomversnelling terecht. In juni 2014 rukte de islamitische terreurorganisatie ISIS (Islamitische Staat in Irak en Syrië) razendsnel op in Irak. Het door de Amerikanen getrainde en bewapende Iraakse regeringsleger ging op de loop voor een organisatie die op internet furore maakte met barbaarse executies van tegenstanders en gijzelaars.

De Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) hanteerde al sinds maart 2013 het dreigingsniveau ‘substantieel’, dat betekent dat de kans op een aanslag in Nederland reëel is, maar die dreiging werd pas echt het gesprek van de dag nadat ISIS de eerste onthoofdingsvideo’s naar buiten bracht. Met aanslagen zoals die op de redactie van het Franse satirische tijdschrift *Charlie Hebdo* in Parijs in januari 2015 en op Britse toeristen in de Tunesische badplaats Sousse in juni 2015 werd de vrees voor door ISIS geïnspireerd terrorisme ook relatief dicht bij huis werkelijkheid. De bomaanslag in oktober 2015 op het Russische verkeersvliegtuig vol vakantiegangers op weg vanuit de Egyptische badplaats Sharm-el-Sheikh naar Sint-

Petersburg en de aanslagen op het uitgaanspubliek in Parijs in november 2015 lieten recent nog eens zien dat het dreigingsniveau niet uit de lucht is gegrepen.

Sinds de zomer van 2015 zorgden honderdduizenden vluchtelingen uit Syrië ervoor dat nog duidelijker werd dat de problemen in het Midden-Oosten niet ongemerkt voorbij zullen gaan aan Europa. De foto's van een verdronken driejarig Syrisch jongetje, aangespoeld op een Turks strand na een mislukte poging om over te steken naar Griekenland, zorgden voor een golf van verontwaardiging. Niet langer gingen de lidstaten van de Europese Unie rollebollend over de Brusselse straten vanwege de financiële redding van Griekenland. De verdeling van vluchtelingen over de lidstaten kwam centraal te staan. In Nederland werd de opvangcapaciteit voor asielzoekers voor het eerst in jaren weer uitgebreid.

In 2014 kwam de buitenwereld weer binnen in Nederland. En die is daarna niet meer weggegaan. Tijdens de economische crisis waren de luiken gesloten en waren bezuinigingsmaatregelen het voornaamste onderwerp van gesprek. Net nu het economisch weer wat beter ging, werden de luiken door MH17 hardhandig open gerukt. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat die buitenwereld al die tijd heeft stilgestaan. En Nederland was ook zeker niet blind voor wat er in het buitenland gebeurde. In de in 2013 gepresenteerde Internationale Veiligheidsstrategie schreef het kabinet Rutte 2 al dat wat er gebeurt aan de randen van de Europese Unie directe gevolgen heeft voor onze eigen veiligheid en onze economische belangen. Het aantal conflicten is de afgelopen twee decennia wereldwijd gedaald, maar in de schil rond Europa is het aantal instabiele regio's juist toegenomen.

Het Ministerie van Buitenlandse Zaken spreekt inmiddels van een 'ring van instabiliteit' aan de grenzen van Europa, die zich uitstrekt van Oost-Europa en de Kaukasus tot het Midden-Oosten, en van de Hoorn van Afrika tot de Sahel en Noord-Afrika. In die ring van instabiliteit verkeren staten op de rand van (burger)oorlog – of daarover-

heen. Het respect voor elkaars grenzen en de internationale rechtsorde is er vaak ver te zoeken.

Op de lange termijn is het de vraag wat de ontwikkelingen aan de grenzen van Europa betekenen voor de stabiliteit in Europa zelf. Een instabiel Midden-Oosten maakt allereerst slachtoffers daar, maar zorgt tevens voor een grote vluchtelingenstroom en leidt – vanwege de ambities en de aantrekkingskracht van terreurorganisaties als ISIS – tot een grotere kans op aanslagen op Europees grondgebied.

De gevolgen van de crisis in Oekraïne zijn niet louter regionaal maar wereldwijd van aard, vanwege de rol van Rusland in dit conflict. Wederzijds zijn sancties ingesteld en de NAVO staat paraat voor de veiligheid en integriteit van alle lidstaten.

Het Ministerie van Buitenlandse Zaken schrijft in de Miljoenennota 2016 dat de instabiliteit in de ring rond Europa niet van vandaag op morgen zal verdwijnen, waardoor we rekening moeten houden met een langere periode van geopolitieke turbulentie en onzekerheid. De woorden ‘invloedsfeer’ en ‘machtspolitiek’ zijn na het einde van de Koude Oorlog weer terug van weggeweest. De veiligheid van Europa neemt opnieuw een prominente plaats in het politieke debat in.

Daarmee staan ook grenzen weer in het middelpunt van de belangstelling. Neem alleen al de tegenstelling die wordt opgeroepen tussen de ring van instabiliteit en de stabiele Europese Unie, die zich wil profileren als een sterk blok met respect voor democratie, rechtsstaat en mensenrechten. Rusland kreeg sancties opgelegd omdat het nieuwe scheidslijnen wil trekken en wil tornen aan de internationale rechtsorde die sinds de Tweede Wereldoorlog is opgebouwd. ISIS gaat voorbij aan de grenzen in het Midden-Oosten en droomt van een grensoverschrijdend kalifaat. Binnen de Europese Unie worden door de grote toestroom van vluchtelingen vraagtekens gezet bij de open grenzen die in het Verdrag van Schengen zijn vastgelegd.

De ring van instabiliteit rondom Europa is geen nieuwe ontwikkeling. Vanwege de dreiging die uitgaat van Rusland grijpen kranten en televisiejournals vaak terug naar de Koude Oorlog, toen de grens

tussen oost en west midden door Europa liep en het Russische leger achter het IJzeren Gordijn op de loer lag. Maar de geschiedenis van de Europese grenzen gaat verder terug. Bovendien grenst Europa niet alleen aan Rusland, maar ook aan Turkije, het Midden-Oosten en Noord-Afrika.

Al deze grenzen zijn aan verandering onderhevig geweest. Door de eeuwen heen zijn de grenzen van wat we nu als Europa betitelen vaak verschoven. Kijk naar een land als Polen, dat als ‘land op wielmpjes’ heen en weer is geschoven op de kaart van Europa en zelfs lange tijd van de kaart was verdwenen. Op de Balkan is de grens van Europa steeds verder naar het zuiden opgeschoven. In de koloniale tijd had Europa het in het Midden-Oosten en Noord-Afrika voor het zeggen. De randen van Europa zijn al veel langer rafelig.

Het nieuws van nu heeft zijn wortels in het verleden. Dat bredere perspectief komt slechts sporadisch aan de orde in berichtgeving over de hedendaagse ontwikkelingen in de ring van instabiliteit. Jazeker, de Russische president Poetin wordt alom gezien als een man die negentiende-eeuwse politiek bedrijft in de eenentwintigste eeuw. Maar hoe die negentiende-eeuwse politiek in elkaar stak wordt – afgezien van een terloopse verwijzing naar invloedssferen – vaak niet verder uitgelegd. Over de opmars van ISIS in Syrië en Irak wordt wel gezegd dat deze de grenzen van de Sykes-Picotovereenkomst in gevaar brengt, maar ook daar gaat de uitleg niet veel dieper dan dat deze grenzen na de Eerste Wereldoorlog zijn getrokken.

Negentiende-eeuwse politiek en de Sykes-Picotovereenkomst hebben zeker een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van de huidige grenzen. Maar dit zijn slechts twee elementen uit de lange geschiedenis van de interactie tussen Europa en zijn burens. Poetin, Erdogan en Assad – heren die vrijwel dagelijks in het nieuws zijn – staan in een veel langere traditie. Ver voor Poetin waren er de tsaren en het politiebureau, ver voor Erdogan en Assad waren er de sultans van het Ottomaanse rijk. De mensensmokkelaars die vluchtelingen uit Afrika en het Midden-Oosten op gammele bootjes Europa in loodsen, heb-

ben verre voorvaderen in de beruchte Barbarijse zeerovers die meer dan driehonderd jaar geleden de Middellandse Zee onveilig maakten.

De drijfveren van de spelers op het Europese toneel en de randen daarvan zijn vaak al eeuwenoud. Europa kent een lange geschiedenis van conflicten in de grensgebieden. Grensconflicten zitten in zekere zin in het DNA van de wereldkaart. Het spreekwoord luidt immers niet voor niets dat het gras altijd groener is aan de overkant. Aan betwist grondgebied liggen vaak economische motieven ten grondslag. Rijkdommen aan de andere kant zijn verlokkelijk, of het nu grondstoffen, welvarende handelssteden of strategische infrastructuur als havens of waterwegen zijn. Maar ook religie, nationalisme en prestige kunnen aanleiding vormen voor conflicten. Tegelijkertijd zijn de huidige grenzen – zeker die tussen Europa en zijn burens – juist ook het resultaat van de strijd om de grensgebieden.

De tegenstellingen die we vandaag de dag zien, hebben vaak wortels in het verleden. Reden te meer om dieper in de geschiedenis van de grenzen te duiken. In tegenstelling tot wat het cliché beweert, herhaalt de geschiedenis zich niet. Maar door het verleden te kennen, kunnen we het heden wel in perspectief plaatsen.

De huidige opstelling van de Poolse regering ten opzichte van buurland Rusland is een goed voorbeeld. De Polen pleiten voor strenge sancties tegen Rusland vanwege het conflict in Oekraïne en willen het liefst grote NAVO-bases op Pools grondgebied om het land te beveiligen tegen Russische agressie.

Met het oog op de Poolse geschiedenis is dat heel begrijpelijk. Sinds de hoogtijdagen van het trotse Pools-Litouwse Gemenebest in de zeventiende eeuw heeft het land continu te maken gehad met Russische agressie. Wie dacht dat het door de Russen geïnstalleerde communistische regime tussen 1945 en 1989 een zware last was voor de Polen moet nog iets verder terugkijken. Tussen 1772 en 1795 annexeerden de Russen, Pruisen en Oostenrijkers in de zogeheten ‘Poolse Delingen’ stukje bij beetje heel Polen.

Tussen 1918 en 1921 wisten de Polen hun onafhankelijkheid te bevechten en keerde het land terug op de kaart van Europa. Dat duurde echter maar kort. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Polen weer opgedeeld tussen de Duitsers en de Russen. Pas na de Val van de Muur werd Polen weer onafhankelijk.

De Polen zijn vastberaden dit keer onafhankelijk te blijven. Binnen de Europese Unie is de Pools-Duitse relatie na een moeilijk begin inmiddels genormaliseerd. Maar de relatie met Rusland blijft moeilijk. De Russen vertrouwen de Polen op hun beurt voor geen meter: het heeft ze heel wat moeite gekost om het Pools-Litouwse Gemenebest te verslaan en de Polen onder de duim te houden. De geschiedenis zit vol met dergelijke verhalen, die een steeds grotere rol spelen in het geopolitieke landschap van nu. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken concludeert in de Miljoenennota 2016 dan ook terecht dat voor de crises van vandaag geen ‘quick fixes’ bestaan.

De rafelranden van Europa reist in vier hoofdstukken door de geschiedenis van de grenzen van Europa. Ieder hoofdstuk behandelt chronologisch een ander grensgebied: Rusland en Oekraïne, Turkije en het Midden-Oosten, de Middellandse Zee en Afrika, en de binnengrenzen van Europa. Het verhaal van de expansie van Europa is al vaker verteld. Daarom wordt die expansie in dit boek vanaf de andere kant bekeken. De eerste drie hoofdstukken gaan uit van respectievelijk het Russische, het Turks-Arabische en het Afrikaanse perspectief. Door langere lijnen te trekken wordt getracht de drijfveren van de huidige machthebbers inzichtelijk te maken. Het hoofdstuk over Europa schetst de lange aanloop naar de Europese Unie en onderzoekt hoe de conflicten in de grensgebieden Europa mee hebben gevormd tot wat het nu is. Met brede penseelstreken wordt het verhaal verteld achter het nieuws dat dagelijks wordt voorgeschoteld in kranten en televisiejournaals.

Het eerste hoofdstuk behandelt de geschiedenis van Rusland. Dat land heeft in z'n verschillende verschijningsvormen eeuwenlang de

rol van Europa's grote buur gespeeld. Sinds de zeventiende eeuw is de grens van de Russische invloedssfeer steeds verder naar het westen opgeschoven. Uiteindelijk vormde tussen 1945 en 1989 het IJzeren Gordijn een duidelijke afbakening, die dwars door Europa liep. Daarna volgde razendsnel een omgekeerde beweging, waardoor de grens van de Europese Unie tegenwoordig bijna gelijk is aan de grens van 'Europa' in de zeventiende eeuw, toen het Pools-Litouws Gemenebest zijn grootste omvang kende.

Europese machthebbers hielden in hun doen en laten altijd rekening met Rusland, zowel als gewilde bondgenoot als gevreesde vijand. We kennen allemaal de beelden van het jaarlijkse militaire machtsvertoon op het Rode Plein in Moskou, maar ook lang daarvoor was Rusland een grote militaire macht. De vrees voor Russische mobilisatie bepaalde mede het begin van de Eerste Wereldoorlog. Die oorlog verliep voor Rusland desastreus, maar in andere oorlogen speelde het land een belangrijke rol, al dan niet aan de zijlijn. Rusland wist – zij het met veel pijn en moeite – Europese invasies van Napoleon en Hitler te stuiten.

Russische machthebbers keken tegelijkertijd met argusogen naar Europa. Sinds het ontstaan van 'Rusland' had het land te maken met invasies en plunderingen en de enige remedie was het steeds verder uitbreiden van de grenzen. Niet alleen naar Azië, maar ook naar Europa. Na verloop van tijd was het juist Europa dat Rusland zorgen baarde, doordat het Rusland militair, economisch en cultureel voorbij leek te streven. De opkomst van democratisch gekozen regeringen binnen de Russische invloedssfeer was en is daarbij vooral bedreigend vanwege de voorbeeldfunctie voor de Russische bevolking. Poetin staat in die zin met zijn optreden in Oekraïne, Georgië en Moldavië in een lange traditie. Dat geldt ook voor de houdgreep waarin Europa en Rusland elkaar momenteel houden.

Het tweede hoofdstuk richt de blik op het zuidoosten van Europa. Ook die grens is vaak verschoven. Onder de Arabieren en de Turken is de islamitische wereld tot tweemaal toe opgerukt tot ver in Europa. Het Ottomaanse Rijk heerste lange tijd over de Balkan. In 1453 viel

Constantinopel en in 1529 en 1683 stond de Ottomaanse grootvizier met een leger aan de poorten van Wenen. Daarna is het Ottomaanse Rijk stukje bij beetje teruggedreven, totdat het na de Eerste Wereldoorlog instortte. Tegenwoordig staat er een met Europese middelen gefinancierd hek aan de Grieks-Turkse grens.

Vandaag de dag – nu het Midden-Oosten al jarenlang het toneel is van oorlog en geweld – wordt het Ottomaanse Rijk gezien als een toonbeeld van stabiliteit. Weliswaar regeerden de sultans met harde hand, maar ze boden tegelijkertijd ruimte aan de verschillende nationaliteiten en bevolkingsgroepen binnen hun rijk. De soms arbitrair lijkende opdeling van het Ottomaanse Rijk in verschillende landen na de Eerste Wereldoorlog – waarbij vooral Europese koloniale motieven een rol speelden – vormde en vormt een belangrijke bron van onrust. Het meest recente voorbeeld hiervan is de opkomst van de grensoverschrijdende terreurbeweging ISIS, die nu ook een dreiging vormt voor Europa. De Arabische Lente heeft vooralsnog in het Midden-Oosten niet geleid tot bloei van democratische normen en waarden. Turkije, Iran en Saoedi-Arabië profileren zich ondertussen als regionale machten, die mogelijkterwijs in de voetsporen kunnen treden van het Ottomaanse Rijk.

Dit hoofdstuk gaat in op de relatie van Europa met het Midden-Oosten door de eeuwen heen: van machtige buur tot instabiele regio. Een belangrijk onderwerp is daarbij hoe Europese mogendheden invloed hebben op en bijgedragen hebben aan deze ontwikkeling.

Het derde hoofdstuk gaat over de grens met Afrika. De Europese zuidgrens komt de laatste tijd vooral in het nieuws door de vluchtelingenproblematiek in het Middellandse Zeegebied. Per jaar wagen duizenden vluchtelingen vanwege politieke en/of economische redenen de oversteek van het instabiele Midden-Oosten of het arme Afrika naar het welvarende Fort Europa, een beweging die aan beide zijden van de Middellandse Zee spanningen veroorzaakt. Net als het Midden-Oosten haalt Afrika de journaals als politiek instabiele regio. In Europa is er verder relatief weinig interesse voor de zuiderburen.

Toch gaan de banden tussen Afrika en Europa ver terug. Tot de zestiende eeuw vond de meeste handel plaats in en rond het Middellandse Zeegebied. Later breidde het Europese handelsnetwerk zich uit en kwam ook sub-Sahara-Afrika binnen het bereik van Europese handelaars. In de negentiende eeuw werd heel Afrika gekoloniseerd door Europese mogendheden. Afrika moest opgestuwd worden in de vaart der volkeren.

Na de Tweede Wereldoorlog volgde een golf van dekolonisatie. In 1960 werden maar liefst zeventien Afrikaanse landen onafhankelijk. Europese mogendheden raakten hun greep op en vooral hun interesse in Afrika kwijt. Afrika werd tijdens de Koude Oorlog overgelaten aan excentrieke dictators als Mobutu Sese Seko (1930-1997) en Moammar al-Qadhafi (1942-2011). De democratische belofte van de onafhankelijkheid kon veelal niet worden waargemaakt. Het continent werd geplaagd door burgeroorlogen en etnisch geweld, met als dieptepunt de Rwandese genocide in 1994. Ook de Arabische Lente lijkt – met uitzondering van Tunesië – vooralsnog geen stabiliteit te hebben gebracht.

De eerste drie hoofdstukken bekijken het verschuiven van de grenzen van Europa en de botsingen die dit met zich meebrengt van buiten het continent. Europa en de Europeanen vormen in dat opzicht een monolithisch blok. Kijken we naar het Europa van vandaag, dan is dat geen gekke gedachte. Binnen Europa liggen de grenzen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog min of meer vast. Het Europese project heeft vrede en stabiliteit gebracht. De zes leden tellende Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal is sinds 1951 uitgegroeid tot een Europese Unie van 28 leden, een unie die gezamenlijke normen en waarden nastreeft. Conflicten binnen Europa worden geweldloos opgelost en het spook van het nationalisme lijkt betegegeld.

Het huidige stelsel van vreedzaam samenlevende lidstaten van de Europese Unie heeft echter een lange en soms donkere voorgeschiedenis. Het vierde hoofdstuk gaat daar dieper op in, vanaf het Romeinse Rijk via het Heilige Roomse Rijk, de Vrede van Westfalen in 1648 –

het begin van het huidige statenstelsel – en het negentiende-eeuwse nationalisme dat culmineerde in twee wereldoorlogen tot de Europese Unie van vandaag. Dankzij het Europese project zijn de grenzen binnen Europa vervaagd. Door de financiële crisis en de recente vluchtelingenproblematiek is de voorheen stilletjes voortschrijdende Europese integratie in een stroomversnelling terechtgekomen.

Paradoxaal genoeg zijn de Europese binnengrenzen daarom de afgelopen jaren weer in het middelpunt van de belangstelling komen te staan. Populistische partijen willen de grenzen van de natiestaat opnieuw afbakenen. Oost-Europa bevindt zich in een spagaat. Uit vrees voor Russische ambities streven de Oost-Europese lidstaten naar een nog hechtere Europese Unie, maar tegelijkertijd raakt het enthousiasme voor Europese samenwerking getemperd door de lasten die dat met zich meebrengt. In Oost-Europa verschijnen na het verdwijnen van het IJzeren Gordijn voor het eerst weer hekken, ditmaal om vluchtelingen tegen te houden. Dat werpt de vraag op wat Europa nu eigenlijk tot een eenheid maakt.

Het uiteindelijke doel van deze reis door de tijd is een beknopte geschiedenis van de Europese grenzen, die de huidige geopolitieke situatie in historisch perspectief plaatst. Dit biedt niet alleen een achtergrond bij de hedendaagse ontwikkelingen, maar ook een contrast met de waan van de dag. Van historici wordt weleens gezegd dat zij teveel relativiseren. Maar een blik die verder teruggaat dan de dag van gisteren kan veel verhelderen.

In onze huidige informatiemaatschappij worden we continu blootgesteld aan een bombardement van informatie. Het nieuws gaat razendsnel. Mening en feiten lopen door elkaar heen en worden soms uit propaganda-overwegingen verdraaid. Iedereen heeft meteen zijn antwoord klaar. Duidingen en analyses vertellen soms – bewust of onbewust – slechts het halve verhaal. Bredere historische kennis kan dat verhaal aanvullen en zo helpen de nieuwsbrij te schiften.

De actualiteit staat in het teken van individuen en hun keuzes, maar langere lijnen en historische theorieën kunnen een leidraad vormen in

de zoektocht naar hun diepere drijfveren. Hoe beter je de achtergronden en omstandigheden van de ander begrijpt, hoe beter je erop in kunt spelen. Fenomenen van nu, zoals de Russische agressie, de opkomst van ISIS en de onrust in Noord-Afrika, staan niet op zichzelf maar vormen het voorlopige eindpunt van langetermijnontwikkelingen in samenlevingen en continenten.

Dit boek heeft niet de pretentie grote voorspellingen te doen over de toekomst. De Britse historicus A.J.P. Taylor zei immers al: 'Voorspellen is moeilijk, vooral als het om de toekomst gaat.' Maar de ontwikkelingen aan de rafelranden van Europa zijn niet van gisteren, zullen lang doorwerken en zullen onze toekomst ingrijpend beïnvloeden. 'Politics has returned to Europe, history is back,' zei de huidige voorzitter van de Europese Raad, Donald Tusk (1957), bij zijn aantreden in december 2014. Het is de hoogste tijd om de geschiedenis van Europa en zijn burens beter te leren kennen.

I

Rusland

INLEIDING

Tot enkele jaren geleden vertrok iedere avond om 19.01 uur vanaf het Centraal Station in Amsterdam de rechtstreekse trein naar Moskou. Dat was het begin van een treinreis van zo'n 36 uur via Berlijn, Warschau en Minsk naar het Beloroesskajastation in Moskou. Wanneer je de wagon instapte kwam je al in Russische sferen terecht met cyrillische opschriften (en de bijbehorende taalbarrière), de vergane glorie van houten lambrisering, een gezellig pruttelende samovaar en natuurlijk de *provodnitsja*, de strenge Russische conductrice, die waakt over het wel en wee van de reizigers in de wagon. De reis voerde vervolgens over de Noord-Duitse Laagylakte, door de eindeloze bossen van Polen en Wit-Rusland, en over het Russisch Laagland.

Het meest opmerkelijke punt in die hele reis is de Wit-Russische grens. Niet omdat er aan de Poolse kant voor het eerst sinds het begin van de reis douaniers aan boord komen en het ook echt voelt alsof je een grens oversteekt. En ook niet omdat hun grondige controle van alle paspoorten door hun Wit-Russische collega's aan de overkant van de grensrivier de Boeg nog eens dunnetjes wordt overgedaan in een decor van prikkeldraad en wachttorens. Nee, de grensovergang is bijzonder omdat op het station van Brest alle wagons één voor één worden voorzien van nieuwe wielen.

In een loods worden alle wagons omhoog getakeld. De draaistellen met Europese spoorbreedte worden weggerold en vervangen door

draaistellen met Russische spoorbreedte. Tijdens de bouw van de eerste spoorwegen in de negentiende eeuw kozen de Russische ingenieurs ervoor om de Russische spoorwegen vijf voet breed maken (1524 mm) in plaats van de in Europa gebruikelijke vier voet en achteneenhalve inch (1435 mm). Het kleine verschil van 89 mm was een strategische keuze. De veldtocht die Napoleon in 1812 in Moskou bracht, lag nog vers in het geheugen van de Russische tsaren, die vastbesloten waren om te voorkomen dat de modernste techniek van dat moment – de trein – gebruikt kon worden voor een volgende inval.

De tijdroevende klus duurt zo'n twee tot drie uur en markeert op een hele duidelijke manier de grens tussen de Europese Unie en de Russische invloedssfeer, eens te meer omdat de Pools-Wit-Russische grens meteen de laatste grens is die wordt gecontroleerd. Nadat de reis is voortgezet, komen er verder geen douaniers meer aan boord. De grens met Rusland wordt in het holst van de nacht zonder verder oponthoud gepasseerd.

In 1941 bleek het verschil in spoorbreedte maar weinig uit te maken voor Operatie Barbarossa, de Duitse invasie in Rusland. Maar het is wel een tastbaar voorbeeld van de Russische angst voor invallen. Die angst gaat veel verder terug dan de veldtocht van Napoleon. Veel Rusland-kenners zeggen dat deze angst een intrinsiek onderdeel is van de Russische cultuur. In ieder geval wordt hij al eeuwenlang uitgebuit door de Russische machthebbers. De angst voor invallen vindt zijn oorsprong in de geografie van Rusland.

RUSLAND ALS HARTLAND

De Britse geograaf en politicus Halford John Mackinder (1861-1947) was een van de eersten die wees op het belang van de geografie van Rusland voor het Russische denken en doen. Mackinder wordt wel gezien als de vader van de geopolitiek, de studie die de invloed van geografie op de politiek onderzoekt. In 1904 publiceerde hij het beroemd geworden artikel 'The geographical pivot of history'. In dat

artikel zette Mackinder zijn Hartlandtheorie uiteen en bestempelde hij Rusland tot de geografische spil van de wereldgeschiedenis.

Mackinder hanteerde een wereldindeling in drie verschillende landmassa's. De grootste, het 'wereldeiland', omvatte Europa, Azië en Afrika. Verreweg het grootste deel van de wereldbevolking leefde op het wereldeiland en dat was ook het rijkst aan grondstoffen. Aan de rand van het wereldeiland zag Mackinder twee 'buitengaatse eilanden': het Verenigd Koninkrijk en Japan. Achter de wereldzeeën lagen tot slot de 'afgelegen eilanden': Noord- en Zuid-Amerika, en Australië. Wie de controle over het 'wereldeiland' en zijn rijkdommen in handen kreeg, zou volgens Mackinder de onbetwiste wereldmacht worden.

Op het moment van schrijven vervulde het Verenigd Koninkrijk als maritieme mogendheid nog de rol van onbetwiste wereldmacht, maar Mackinder waarschuwde voor de vergankelijkheid van de Britse heerschappij. Technologische ontwikkelingen – vooral spoorlijnen – zorgden er volgens hem voor dat continentale machten op het 'wereldeiland' een sterke positie konden verwerven. Rusland was volgens Mackinder vanwege de centrale ligging op het Euraziatische continent als 'Hartland' de aangewezen wereldmacht voor de nabije toekomst. De poort naar de wereldmacht was echter nog gesloten en het slot werd gevormd door Oost-Europa. Mackinder concludeerde in zijn artikel: 'Who controls East Europe commands the Heartland; who rules the Heartland commands the World Island; who rules the World Island commands the world.'

Tijdens de twintigste eeuw wisten de Russen het slot open te breken en Oost-Europa te controleren. Hoewel de Sovjet-Unie tijdens de Koude Oorlog de strijd aanging met de Verenigde Staten om de onbetwiste wereldheerschappij, is de voorspelling van Mackinder vooralsnog niet uitgekomen. Er zijn ook grote kanttekeningen te plaatsen bij de 'Hartlandtheorie', maar de kern daarvan geeft wel inzicht in de drijfveren van het Russische imperialisme en de daaruit resulterende verwickelingen aan de Europese oostgrens door de eeuwen heen. Zoals gezegd speelde geografie daarbij volgens Mackinder een bepalende rol.

Volgens Mackinder zijn continentale machten door een gebrek aan natuurlijke (zee)grenzen van nature onzeker. Dit geldt in het bijzonder voor Rusland. Waar bij andere landen de grenzen worden gevormd door bergen, rivieren en zeeën, wordt de kern van Rusland gevormd door een grote grasvlakte. Het steppegebied loopt in onregelmatig gevormde banden van de Donaudelta en de Hongaarse poesta via Oekraïne en het noorden van de Kaukasus tot aan Mantsjoerije in China. Ten noorden van de steppe is er de taiga: ondoordringbare naaldbossen van de Oostzee tot aan de Stille Oceaan. De enige natuurlijke grens van Rusland wordt gevormd door de Noordelijke IJszee en de boomloze bevroren toendra in het barre noorden. De woestijnen en bergketens aan de zuidgrens zijn meer poreus van karakter.

Doordat natuurlijke grenzen ontbreken, was het steppegebied vanaf de vroegste geschiedenis van Rusland meer geschikt voor een nomadisch bestaan dan voor een sedentaire levenswijze. Het landklimaat, met lange winters en droge hete zomers, en daardoor een kort akkerbouwseizoen, zorgde er samen met de beperkte beschikbaarheid van water voor dat landbouw veelal alleen voorkwam bij de bossen en rivieren aan de randen van de eindeloze steppes. Die steppes waren wel uitermate geschikt voor kuddes grazers. Er viel genoeg regen om het gras groen en sappig te houden en er waren maar weinig natuurlijke barrières die het rondtrekken in de weg stonden. Zelfs de bergketens aan de zuidelijke rand van de steppe waren niet te steil, waardoor er tot grote hoogte kon worden gegraasd.

De nomadische volkeren, voor hun dagelijks leven aangewezen op hun paarden, waren militair in het voordeel ten opzichte van de landbouwers aan de randen van de steppes. De uitvinding van de handzame en tegelijkertijd krachtige composietboog, de stijgbeugel en het zadel zorgden ervoor dat de nomaden vaak als winnaars uit de strijd kwamen bij een confrontatie met de landbouwers. Pas na de uitvinding van het buskruit kwam er een einde aan de militaire superioriteit van de nomadische cavalerie.

De eerste Russen waren landbouwers en (pels)jagers. Rond de zesde eeuw vermengden Finse stammen zich met Slavische stammen in het stroomgebied van de Westelijke Dvina, de Dnjestr en de Dnjepr; ruwweg het huidige Wit-Rusland en Oekraïne. Langzaam trokken zij steeds verder de steppe op. Dat ging niet zonder slag of stoot. Bij tijd en wijle werden de Russen weer door verschillende nomadische volkeren teruggedreven naar de bossen. De kolonisatie van de steppe kende als het ware een natuurlijk verloop, met eb en vloed.

PAX MONGOLICA

Het duurde eeuwen voordat de Russen erin slaagden om deze beweging te stoppen. In 882 was er met de stichting van het Kievse Rijk, ook wel Kiev-Roes, door Oleg de Wijze een stabiele staat ontstaan. Het Kievse Rijk had zijn oorsprong rond de hoofdstad Kiev, maar strekte op zijn hoogtepunt van de Witte Zee in het noorden tot de Zwarte Zee in het zuiden. Het rijk beleefde zijn grootste bloei onder Vladimir de Heilige (978-1015), die zich in 988 tot het orthodoxe christelijke geloof bekeerde, en Jaroslav de Wijze (1019-1054), maar raakte verzwakt door politieke twisten en delfde uiteindelijk in 1240 het onderspit tegen de Mongolen.

Tussen 1236 en 1240 had de beruchte Gouden Horde, 35.000 boogschutters te paard onder leiding van Batu Khan, vier jaar lang huisgehouden in het Kievse Rijk. Russische steden die zich niet vrijwillig hadden onderworpen, waren met de grond gelijk gemaakt. Het levendige economische centrum Kiev werd een spookstad. Alleen de in het bosrijke en onvruchtbare noorden gelegen steden Novgorod en Pskov bleef dit treurige lot bespaard. De Gouden Horde trok verder naar Hongarije en Polen, richtte ook daar grote verwoestingen aan en wist gezamenlijke Hongaars-Oostenrijkse en Pools-Duitse legers te verslaan in veldslagen bij Mohi en Legnica.

De verovering van middeleeuws Europa leek aanstaande toen de Horde zich eind 1241 plotseling terugtrok om zich in Mongolië te

beraden over de opvolging van de plotseling overleden Grote Khan, de heerser van het Mongoolse Rijk. De strijd om de opvolging duurde tot 1255 en daarna was het momentum verloren. Latere invallen richtten grote verwoestingen aan, maar vormden nooit meer zo'n grote bedreiging voor Europa. Er zijn dan ook wel historici die stellen dat de Mongolen alleen hun verovering van het Kievse Rijk zeker wilden stellen en geen belangstelling hadden voor Europa, onder meer omdat het zeeklimaat en de geografie van Europa met dichte bossen niet geschikt zou zijn voor de nomadische levensstijl van de Mongolen.

Het huidige Midden- en Oost-Europa kwam echter niet ongeschonden uit de strijd. In grote delen van het gebied was de bevolking op de vlucht geslagen voor rondtrekkende legers en plunderaars. Hele streken waren ontvolkt geraakt. De verschillende vorsten nodigden kolonisten uit om de leemtes op te vullen en een verdedigingslinie tegen verdere Mongoolse aanvallen te vormen. Vooral Duitsers gaven aan deze oproepen gehoor en vestigden zich bijvoorbeeld tussen de Roemenen in Transsylvanië, dat zij Siebenbürgen noemden, pal naast het koninkrijk Hongarije. De kruisvaarders van de Duitse Orde gingen na het einde van de kruistochten in het Midden-Oosten op uitnodiging van de Poolse koning de strijd aan tegen de 'heidense' volkeren in Pruisen en Lijfland (het huidige noorden van Polen, en Estland en Letland). Het resultaat was een lappendeken aan nationaliteiten in Midden- en Oost-Europa, die door en naast elkaar waren gevestigd.

Verder naar het oosten, op de Russische steppe, bleven de Mongolen echter lange tijd heer en meester. De Gouden Horde heerste vanuit Saraj, een stad aan de Wolga ten noorden van het huidige Astrachan, over een voor nomaden verrassend centraal geregeerd rijk. In Rusland wordt deze periode geduid als het 'Mongoolse Juk'. De Russische prinses van Novgorod, Pskov, Smolensk en het jonge Moskou en Tver moesten allen trouw zweren en hoge belastingen betalen aan de Grote Khan. Het Mongoolse Juk was in de praktijk echter niet zo zwaar. Het duurde weliswaar jaren voordat de verwoeste steden opnieuw opgebouwd waren, maar al snel probeerden de Russische prin-

sen zich onder de heerschappij van de Mongolen uit te wringen. Toch was er tot 1380 sprake van een Pax Mongolica. In dat jaar vormde de Slag bij Kulikovo een omslagpunt: prins Dimitri Donskoi van Moskou wist de Gouden Horde te verslaan en luidde daarmee het begin van het einde in van de invloed over de Russen van de door dynastieke verwickelingen steeds zwakker wordende Mongolen.

Moskou werd de belangrijkste van de Russische prinsdommen. Het zwaartepunt van Rusland verschoof langzaam maar zeker van de zuidelijke steppes naar het bosrijke noorden. Formeel nog steeds onder Mongoolse heerschappij verdrievoudigde grootvorst Ivan III (1440-1505) het grondgebied van het prinsdom Moskou door achtereenvolgens de rivaliserende prinsdommen Jaroslavl, Rostov, Novgorod, Tver en Vjatka te veroveren. Daarna achtte Ivan III de tijd rijp om het Mongoolse Juk af te werpen en besloot hij geen tribuut meer te betalen aan de Grote Khan. Een Mongoolse strafexpeditie werd verpletterend verslagen en daarmee kwam er in 1480 – honderd jaar na de Slag bij Kulikovo – een einde aan de Mongoolse heerschappij. Niet alleen Europa, maar ook Rusland was voortaan veilig voor de Mongolen.

STRIJD TEGEN NOMADEN

De strijd tegen nomadische stammen was echter nog niet gestreden. Het uiteenvallen van het Mongoolse Rijk maakte in Rusland de weg vrij voor de opkomst van de kanaten van Kazan, Astrakhan en de Krim. Dat waren vorstendommen van tot de islam bekeerde Turkse stammen uit Centraal-Azië, zoals de Tataren (het woord ‘kanaat’ is afgeleid van het Mongoolse ‘khan’ voor heerser). Samen met overgebleven nomadische federaties als de Nogai en de Kalmukken bleven zij de Russen het leven zuur maken met invallen en raids, waarbij duizenden Russen werden weggevoerd als slaven.

De Russen zagen zichzelf als de belangrijkste verdedigingslinie tegen de barbaarse stammen uit het oosten. De monnik Filofei van

Pskov (1465-1542) schetste in 1510 Moskou als het Derde Rome. Volgens het middeleeuwse leerstuk van de *translatio imperii* (overdracht van de macht) was Moskou voor de Orthodoxe Kerk na de val van Rome in 476 en Constantinopel in 1453 de hoofdstad van het wereldse christelijke Romeinse rijk. In tegenstelling tot Rome en Constantinopel zou Moskou die rol eeuwigdurend moeten vervullen. Met een beetje fantasie kon zelfs gezegd worden dat Moskou, net als Rome en Constantinopel, op zeven heuvels gebouwd was. De eerste Russische tsaar, de beruchte Ivan IV de Verschrikkelijke (1530-1584), zag het als een heilige taak om het Derde Rome te verdedigen tegen de barbaren.

Voor de Russen vormde de aanval de beste verdediging. Zij rukten onder de bescherming van nieuwgebouwde forten langzaam maar zeker op: oostwaarts door Siberië en zuidwaarts langs de oevers van de Wolga. Pas in 1555 en 1556 wist Ivan IV Kazan en Astrakhan te veroveren, waardoor de hele Wolga vrij kwam voor Russisch verkeer. Om het belang van de verovering te benadrukken, liet hij in Moskou de beroemde Pokrovkathedraal bouwen, tot op de dag van vandaag de blikvanger aan het Rode Plein.

De Nogai, Kalmukken en de Krim-Tataren hielden het echter nog veel langer uit op de Wilde Velden, het gebied dat nu ruwweg het oosten van Oekraïne beslaat. Het kanaat van de Krim-Tataren groeide uit van een relatief klein islamitisch vorstendom tot een regionale macht van formaat. De Krim-Tataren wisten tijdens hun raids regelmatig diep door te dringen op Russisch grondgebied en slaagden er tijdens een raid op Moskou in 1571 zelfs in de stad in brand te steken.

De Russen moesten zich grote moeite getroosten om zich te verdedigen tegen de invallen van de Krim-Tataren. Jaarlijks werden in de lente duizenden jongemannen opgeroepen om nieuw gestichte vestingsteden aan de zuidgrens, zoals Samara, Tsaritsyn en Saratov, te bemannen. Pogingen om bondgenootschappen te sluiten met afzonderlijke stammen of ze tegen elkaar op te zetten haalden allemaal niets uit. De Wilde Velden vormden nog eeuwenlang de Russische variant

van het Amerikaanse Wilde Westen, waar avonturiers en verschoppelingen uit Rusland en Europa hun heil zochten.

In Rusland stonden die avonturiers bekend onder de naam ‘kozakken’, afgeleid van het Turkse woord ‘quzzaq’, dat ‘vrij man’ betekent. De kozakken vormden vanaf 1654 een los bondgenootschap met de Russen. Dat ging niet zonder slag of stoot, want met enige regelmaat kwamen de kozakken – al dan niet aangemoedigd door vreemde mogendheden – in opstand. Maar in oorlogstijd kon de Russische tsaar meestal op hen rekenen als gevreesde cavalerie-eenheden. Ook gingen de kozakken met regelmaat de strijd aan met de Krim-Tataren. Die werden op hun beurt gesteund door hun geloofsgenoten in het Ottomaanse Rijk, die de Zwarte Zee als een binnenzee beschouwden en in de Krim-Tataren een mooie barrière tussen de Russen en de Zwarte Zee zagen.

Pas in 1774 wist tsarina Catharina II (1729-1796) de Krim-Tataren te onderwerpen en in 1783 werd de Krim definitief geannexeerd. Pas op dat moment reikte het Russische Rijk weer, net als het Kievse Rijk, van de Witte Zee in het noorden tot de Zwarte Zee in het zuiden. De Russen hoefden zich niet langer zorgen te maken over invallen van nomadische stammen en de weg was vrij voor de definitieve kolonisatie van het gebied dat nu Oekraïne heet.

De voortdurende strijd tegen de nomadische stammen op de steppe had wel diepe sporen nagelaten in de Russische geest. Onzekerheid vormt sindsdien een centraal element van de Russische mentaliteit. Aan de ene kant onzekerheid over het levensonderhoud, vanwege het koude klimaat en de lage opbrengsten van het land. Aan de andere kant onzekerheid vanwege de vele gewelddadige invallen van nomadische stammen door de eeuwen heen, van de Mongolen in de vroege Middeleeuwen tot aan de Krim-Tataren in de vroegmoderne tijd.